

**Арабо-візантійське протистояння як чинник
становлення Вірменської держави за правління
Феодора Рштуні (639-658)**

Димидюк Д. А.

У статті розглядається історія Вірменської держави у VII столітті, а саме передумови та причини створення незалежної Вірменії на уламках держави Сасанідів та Візантії, в середині VII століття та її становище в часи правління першого ішхана Феодора Рштуні (639-658). Визначається місце Вірменської держави у арабо-візантійській боротьбі за вплив над Кавказьким регіоном. Аналізується вірмено-арабські та візантійсько-вірменські відносини в часи правління Феодора Рштуні та дається спроба визначити чинники, котрі згодом призвели до падіння Вірменської держави на початку VIII століття.

Ключові слова: ішхан Феодор Рштуні, Вірменія у VII столітті, нахарари, арабо-візантійська боротьба, Двін, монофізитство, діофізитство, католикос Нарсес III.

Арабська експансія в 30-х роках VII ст. кардинально змінила геополітичне становище на Близькому Сході та призвела до занепаду Візантії та Сасанідського Ірану. На початку 40-х років VII ст. Візантія вже більше не контролювала територію Близького Сходу, а Іран втратив Межиріччя. Такі значні військові втрати обох імперій дозволили вірменському народу відновити свою державу – Вірменію, котру ще у IV ст. н.е. було завойовано і поділено між Візантією та Іраном на західну та східну Вірменію, з широкими автономними повноваженнями. Вірменія, що її розглядаємо, у VII ст. займала територію на сході від прикордонного міста Феодосіополя (суч. Ерзурум) до р. Аракс і на півночі від о. Севан до верхньої Месопотамії [1, с. 3-11].

Слід зазначити, що обрана тема зовсім не вивчена в українській історіографії та ще досі не має спеціальної історіографічної роботи з історії ранньосередньовічної Вірменії. Серед основних наукових робіт з цього питання слід перш за все згадати працю вірменського історика Арама Тер-Гевондяна, котрий у своїй монографії доволі детально, на основі різних джерел, зміг описати історію Вірменії VII-IX ст. [22]. Особливу увагу він приділяв стосункам вірменського народу з іншими народами Кавказу. Можемо говорити, що ця праця на сьогодні є класичною з історії Вірменії ранньосередньовічного періоду. Якщо звернутися до питання арабських завоювань та арабських впливів на терени Кавказу, то цим питанням займався німецький історик XIX ст. Август Мюллер [18]. Саме він був першим, хто видав узагальнюючу працю з історії Арабського халіфату і його робота досі не втратила свого

значення. З сучасних дослідників питання арабо-вірменських стосунків розглядає російський орієнталіст Олег Большаков. У своїй багатотомній праці автор розглядає військово-політичний аспект арабо-вірменських стосунків та обґрунтовує тезу про те, що завдяки військовій перевазі араби змогли підкорити Вірменію [5].

Що ж відносно джерел, то найважливішими для нас є вірменські джерела VII-XIII ст. Одними з найцінніших джерел до історії Вірменії є праці вірменських істориків Себеоса (VII ст.) [12] та Гевонда (VIII ст.) [14], котрі писали свої твори, будучи свідками тих подій, які вони описували. На даний момент постає питання щодо публікації комплексного збірника джерел з історії Вірменії, котрий вміщатиме не лише вірменські джерела, але і іншомовні джерела, що охоплюють історію цього періоду.

Сасанідський Іран, котрий програв битву при Кадисії у 637 р. не міг більше контролювати територію Межиріччя, яку до 640 р. захопили араби, тим самим відірвавши Перську Вірменію від решти держави Сасанідів. У той час, в 639 р. новообраним ішханом [15] та водночас спарпетом [21] східної Вірменії стає Феодор Рштуні. Користуючись моментом, коли перси фактично зовсім не контролювали цей регіон, він почав проводити свою, незалежну від персів політику, фактично оголосивши про незалежність краю [22, с. 23].

У той час візантійську Вірменію поглинули різного роду політичні суперечки. Вірменські нахарари [19] навіть не могли собі обрати ішхана для управління країною, тим самим ще більше посилювали анархію в державі. Для прикладу, вірменський історик Себеос, будучи сучасником цих подій говорить, що: «... нахарарські роди не змогли об'єднатися і згубили Вірменську землю [...] Вірменські князі не дійшли згоди і розійшлися» [12, с.115].

Ситуація різко змінилася, коли до кордонів східної Вірменії у 640 р. почали просуватися перші арабські війська. Ішхан не зміг зорганізувати відсіч арабам, адже нахарари не хотіли мобілізувати свої військові сили на війну. Ішхан не мав на них жодних важелів впливу, що й спричинило нечисленність ішханового війська, котре налічувало близько 8 тис. осіб, тоді як військо арабів налічувало 16 тис [22, с. 24].

Розуміючи, що потрібно шукати союзників у боротьбі проти арабів і водночас посилювати свою владу над нахарарами, Феодор Рштуні звертає свій погляд на Візантію. Ішхан завдяки посередництву вірменського католикоса Нарсеса III (641-661) зміг у 641 р. домовитися з ромейським імператором Константом II (641-668) про входження східної Вірменії до складу Візантії [12, с.121], але за умови об'єднання обох частин Вірменії під началом Феодора Рштуні, котрий мав стати ішханом та спарпетом для обох Вірменій. Констант також зобов'язувався надавати при потребі Вірменії військову допомогу проти арабів та інших ворогів. Василевс згодився на такі умови, і фактично було об'єднано дві частини Вірменії, під формальною протекцією ромейського василевса [22, с.26].

Феодор Рштуні зміг повернути такий хитрий політичний хід лише завдяки тому, що Візантія тоді перебувала у гострій політичній кризі, і на той час

вона втратила повністю весь Близький Схід і частину Єгипту, тому їй була вигідна будь – яка підтримка зі сторони і водночас Вірменія прикривала Візантії її східні тили [11, с.37]. Феодору цей союз був вигідний тим, що він зміг фактично об'єднати всю Вірменію, і перебував під формальною протекцією християнського володаря, а не зороастризького шахиншаха, чи мусульманського халіфа, котрі не були культурно близькими до Вірменії. Візантійський вплив тут був мінімізований, адже імператор лише затверджував нового ішхана і спарапета, котрих мали обирати на з'їздах нахарарів. Отже, ми можемо говорити про те, що з 641 р. утворилася об'єднана Вірменська держава, котра де-факто була незалежною [17, с.92].

Але не все так було добре, як здається. Візантія не могла захистити Вірменію від арабських нападів, адже сама була ослаблена і вела війни на кількох фронтах. Для прикладу слід згадати мусульманський похід 642-643 рр. [9, с.15] (існує версія про те, що він відбувся у 644-647 рр.), [16, с.68-69] коли араби змогли безперешкодно дійти до столиці Вірменії – Двіна. Перед арабами місто фактично було беззахисним. Гевонд, вірменський історик VIII ст. так описує облогу Двіна: «...так як місто [Двін] було покинуто чоловіками, здатними носити зброю, бо всі пішли з князем Феодором, то вони знайшли там тільки дружин, дітей і простий народ, не здатний до війни. Внаслідок чого вони напали на місто, миттєво заволоділи фортецею, чоловіків, що були в ній, перерізали, а дружин і дітей в числі 30 000 відвели в полон ... і повернулись назад» [9, с.16-17]. Приблизно такий самий опис подіє дає інший вірменський історик – Себеос, тільки у нього цей похід відбувся у 641 р. [12, с.119-120].

Вірменія фактично була беззахисна, адже Візантія не тільки не захищала державу від арабів, але й розпалювала релігійні суперечки, постійно намагаючись вмовити вірмен прийняти діофізитське віровчення [10], на що вірмени відповіли відмовою, адже вони не хотіли: «проміювати вчення св. Григорія на послання Льва» [12, с.133].

У новоутвореній державі також точилися різного роду політичні суперечки. Перш за все, слід згадати, що впливові нахарарські роди не хотіли посилення центральної влади ішхана, котра прямо загрожувала їхньому самоуправлінню на місцях. Сучасник російський орієнталіст О. Большаков говорить, що в цей час: «...два десятки нахарарських князівств прагнули до цілковитої незалежності від будь-якої центральної влади, постійно утворювались і розпадались різні коаліції. Візантія, а за нею і Халіфат використовували цю ситуацію для посилення свого впливу або захоплення території Вірменії...» [4, с.173]. Слід згадати, що Феодор Рштуні хотів укріпити владу ішхана, щоб мати змогу управляти державою і утворити обороздатне військо. Але його наміри прямо суперечили бажанням нахарарів, котрі не хотіли підкорятися ішхану, і втрачати свої князівства задля централізації Вірменії. Сильна нахарарська опозиція була проти того, щоб Феодор став ішханом всієї Вірменії, але як пише Себеос: «...хотіли того нахарари вірменські чи ні, но він [Феодор Рштуні] був затверджений на цій [ішхана] владі імператором ромеїв» [12, с.129].

Феодор Рштуні старався будь-якими методами захищати свою країну від арабських нападів і навіть робив вилазки на територію халіфату. Себеос, будучи симпатиком Феодора Рштуні говорив, що: «...тільки один боголюбивий Феодорос, князь Рштунійський, постійно організовував війська своєї країни, і за своєю великою мудрістю, пильнував їх і вдень і вночі, і тому не мало шкоди завдав супротивникам» [12, с.115]. Але ішхан бачив, що ситуація є критичною, адже Вірменія була виснажена від постійних арабських набігів, котрі щоразу ставали сильнішими, а Візантія вже неспроможна була захистити Вірменію від них.

У такій ситуації, у 653 р. Феодор Рштуні приймає доленосне для Вірменії рішення – прийняти підданство Арабського халіфа. Феодор Рштуні розірвав зв'язки з Візантією і на з'їзді нахарарів він визнав над Вірменією верховну владу халіфа Османа (644-656). Між Феодором і Муавією був укладений договір за яким: «... три роки я [Муавія] з вас [Вірменії] не візьму данини, а після цього терміну платити скільки забажаєте. У цьому я вам клянусь. Тримайте у вашій землі кінноту в 15000 чоловік, і їх утримуйте, і це я зарахую в рахунок данини. Кінноту вашу я не викличу до Сирії, але в інші місця, куди б я не зажадав – вона повинна бути готова до виступу. Я не пришлю у ваші фортеці емірів [комендантів], ні арабського війська, навіть жодного вершника. Ніякий ворог не вступить до Вірменії, якщо ж ромеї нападуть на вас, то я пришлю на допомогу військо, скільки ви побажаєте. Клянусь всемогутнім богом, що не обману вас» [12, с.152]. Себеос, будучи кліриком писав, що Феодор уклав: «союз зі смертю і договір з пеклом, відкинувши союз божественний [з Візантією]» [12, с.152-153]. Така характеристика є цілком зрозумілою, адже Себеос був кліриком і не визнавав союз із чужовірцями (мусульманами). О. Большаков зауважує той факт, що арабські джерела не зберегли навіть натяку про цю важливу політичну подію [4, с.175].

Фактично, опісля 653 р. Вірменія вступила в період громадянських воєн і протистояння Візантії і Халіфату за територію Кавказу. Ромейський василевс Констант II (641-668), дізнавшись про союз вірменів і арабів, швидко організував військових похід у Вірменію і в 654 р. вже був на її території. Частина нахарарів із західних провінцій Вірменії, котрі культурно більше тяжіли до Візантії, перейшли на бік імператора, а також і весь клір на чолі з католикосом Нарсесом III. Вони осудили Феодора Рштуні за союз із арабами, позбавили його титула ішхана і обрали нового ішхана та спарапета [12, с.153-155].

Водночас, Констант II зумів переконати католикоса у потребі об'єднання церков, котре і відбулося у кафедральному соборі у Двіні, де спільно причастилися на знак єднання імператор, католикос і присутні вірменські єпископи [7, с.87-88]. Об'єднання церков, хоч і формальне, осудили більшість членів кліру та нахарарів, адже вбачали у цьому вчинку крок до втрати незалежності Вірменії. Фактично саме з цього моменту можемо говорити про початок громадянської війни у Вірменії, між проарабськими силами, які очолив Феодор Рштуні, та провізантійськими силами, які очолив новопризначений

імператором спарапет Мушел Мамиконян та грецький полководець Мавріан [4, с.178].

Головною перевагою арабів, щодо боротьби проти ромеїв у Вірменії було те, що вони мали професійну та маневрену кінноту та проводили виважену політику по відношенню до підкореного населення, а саме вони укладали з ним договори, де регламентувалися взаємовідносини між мусульманським та немусульманським населенням цього міста [6, с.72-73]. Для прикладу, візьмемо цитату з договору, котрий уклали араби з жителями міста Двіна: «Це грамота християнам міста Двіна і їх магам і іудеям, тим, хто присутній, і тим, хто відсутній... даю вам [жителям міста] гарантію недоторканності вас самих, і вашого майна, і ваших церков, і ваших храмів, і стін вашого міста. Ви в безпеці, а ми зобов'язані дотримуватися цього договору, поки ви дотримуетесь його і платите джизію і харадж. Свідок - Аплах, і достатньо його у свідки» [4, с.177]. В той час, ромеї проводили невдалу релігійну політику, а саме пробували насаджувати діофізиство. Також, з 80-х років VII ст. на політичну арену виходить новий союзник Візантії, а саме – Хозарський каганат, війська якого часто грабували вірменські землі, чим викликали ще більшу ненависть місцевого населення до ромеїв, як їх союзників [2, с.181-183].

У 656 р. помер халіф Осман I і в Халіфаті тривала громадянська війна між двома претендентами на трон халіфа: Алі (656-661) та Муавією (661-680). Скориставшись цим, вірменські нахарари повстали проти халіфа і перейшли на бік Візантії. Сам Феодор Рштуні в цей час був уже хворим і перебував у Дамаску, де і помер у 658 р. так і не побачивши плодів своїх старань [20, с.177].

Ситуація змінилася у 661 р. коли до влади у Халіфаті прийшов Муавія (661-680). Халіф почав швидко збирати війська і оголосив війну Візантії. Водночас, у 662 р. Муавія написав листа вірменським нахарарам: «Якщо ви [вірмени] не будете платити мені данину і не будете служити мені, я всіх вас приречу мечу» [9, с.15]. Спроби дати відсіч арабам разом із ромеями зазнали невдач, тому, скликавши собор, нахарари разом із католикосом Нарсесом, вирішили піти у підданство до арабів. У домовленості між арабами та вірменами говорилось наступне: «...платити данину тирану мусульман, які вимагали у них заручників. Двоє з нахарарів наших, Григорій з дому Маміконян і Смбаг з роду Багратуні, були відведені заручниками до повелителя арабів Муавії, який наклав на Вірменію податок розміром 500 динарів. Цей податок вірмени мали платити щорічно і залишатися без побоювання в оселях своїх...» [9, с.15-16].

На думку більшості дослідників, зокрема А. Тер-Гевондяна [22, с.48] та М. Кривова [17, с.109] данина у розмірі 500 динарів була символічною, адже це дуже мала сума. Цю данину ніяк не можна вважати важкою, навіть якщо вона стосувалася лише частини Вірменії, що в свою чергу створювало можливості для економічного та культурного піднесення Вірменії у мирний період (60-70-ті роки VII ст.) Іншої думки притримується О. Большаков, котрий говорить, що у Асохика, вірменського історика XI ст. йдеться про 500 “дахеканів” [8, с.91], а не

про динари, як вважають дослідники. Можливо, у початковому тексті малось на увазі 500 літрів (фунтів), тобто 36000 динарів, що є доволі обтяжливою даниною [5, с.134].

Слід зазначити, що період з 661-680 рр. для Вірменії характеризується відносним спокоєм і миром під протекцією Халіфату. Опісля ж смерті халіфа Муавії (680 р.) розпочався час постійних воєн та боротьби між Візантією і її союзниками хозарами проти Арабського Халіфату за територію Кавказу, котрий тривав для Вірменії до 705 р. коли араби змогли повністю підкорити Вірменію.

На нашу думку, союз ішхана з Халіфатом є показником настроїв частини суспільства і прагненням зберегти свою державу, будучи під протекцією сильнішого володаря. Було зрозуміло, що Халіфат має експансіоністські наміри щодо території Кавказу, тому частина нахарарів на чолі з ішханом вирішили першими склонитися перед Халіфатом, щоб отримати більші вигоди та привілеї для себе і держави. Але боротьба двох імперій за територію Вірменії спричинила розкол у вірменському суспільстві, частина котрого підтримувала арабів (на чолі з Феодором Рштуні), хоча більшість опиралися на Візантію, як культурно споріднену державу. Сама ж Візантія дивилася на Вірменію, як на територію, котра зможе стримати арабські війська, щоб вони не пройшли далі до Малої Азії. Ця конфронтація посилювалася через постійні візантійсько-арабські війни, котрі тривали протягом всього VII ст. і закінчилися приєднанням Вірменії до Халіфату на поч. VII ст. Саме небажання нахарарів консолідуватися задля збереження держави й призвело до її втрати у 705 р.

Примітки

1. *Адонц Н.* Армения в эпоху Юстиниана / Николай Адонц. – Ереван, 1971. — 526 с.
2. *Артамонов М.* История хазар / Михаил Артамонов. – Ленинград, 1962. – 517 с.
3. *Ахмед ибн-Яхья Белазури.* Книга завоевания стран [XI ст.] // Большаков О. История Халифата: в 3т. / Олег Большаков. – Москва, 1993. – Т.2. – С. 177.
4. *Большаков О.* История Халифата: в 3т. / Олег Большаков. – Москва, 1993. – Т.2. – 229 с.
5. *Большаков О.* История Халифата: в 3т. / Олег Большаков. – Москва, 1998. – Т.3. – 266 с.
6. *Бубенок О.* Евреи и арабы Палестины и Сирии в конце VI – начале VII в. // Східний світ. — № 1 — 1999. — С. 56-77.
7. *Всеобщая история Вардана Великого* [XIII ст.] / [пер. Н. Эмина]. – Москва, 1861. – С. 87-88 [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext2.htm>
8. *Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика* по прозванию [XI ст.] / [пер. с арм. Н. Эмина]. – Москва, 1864. – С. 91 [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Asohik/frametext2.htm>
9. *Гевонд.* История Халифов // Хрестоматия по истории СССР. Т.1. / Сост. В. Сыроечковский, В. Лебедев, М. Тихомиров. – Москва, 1949. – С. 15-17.

10. *Діофізитство* – релігійне вчення, за яким Ісус Христос мав дві подоби: божественну і людську, які гармонійно між собою взаємодіяли. Це віровчення сповідував офіційний Константинополь, котрий хотів, щоб Вірменська церква зреклася монофізитського вчення (віра в одну божественну природу Ісуса Христа), і прийняла діофізитство.
11. *История Востока*: В 6 т. / [отв. ред. Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян]. – Т. 2. Восток в средние века – Москва, 2002. – 716 с.
12. *История императора Ираклия*. Сочинение епископа Себеоса [VII ст.] / [под ред. К. Патканьяна.] – Москва, 1862. – С. 115, 119-120, 121, 129, 133, 152-155. [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Sebeos/frameset3.htm>
13. *История Ирана* с древнейших времен до конца XVIII века / [под ред. В. Струве]. – Ленинград, 1958. – 392 с.
14. *История халифов вардапета Гевонда* [VIII ст.] / [пер. с арм. К. Патканьяна]. – Санкт-Петербург, 1862. [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frameset2.htm>
15. *Ишхан* – намісник, цар Вірменії. Займався адміністративними та соціально-економічними справами. Обирали ішхана та спарапета нахарари і вони були повністю підконтрольні візантійському василевсу або шахиншаху відповідно (до сер. VII ст.)
16. *Киракос Гандзакецци*. История Армении [XIII ст.] / [пер. Л. Ханларян]. – Москва, 1976. – С. 68-69 [Електронний ресурс] / <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frameset1.htm>
17. *Кривов М.* Византия и арабы в раннем средневековье / Михаил Кривов. – Санкт-Петербург, 2002. – 189 с.
18. *Мюллер А.* История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / Август Мюллер. [пер. с нем]. – Москва, 2004. – 911 с.
19. *Нахарари* – місцева вірменська знать. У VII ст. Вірменія фактично була поділена на “удільні князівства”, якими керував певний нахарарський рід. Ці “князівства” де-факто були незалежними одне від одного і від влади ішхана.
20. *Новосельцев А.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Анатолий Новосельцев. – Москва, 1990. – 206 с.
21. *Спарапет* – головнокомандувач вірменських військ. Друга людина в державі після ішхана.
22. *Тер-Гевондян А.* Армения и Арабский халифат / Арам Тер-Гевондян. – Ереван, 1977. – 319 с.

Димидюк Д. А. Арабо-византийское противостояние как фактор к становлению Армянского государства при правлении Феодора Рштуни (639-658).

В статье рассматривается история Армянского государства в VII веке, а именно предпосылки и причины создания независимой Армении на обломках государства Сасанидов и Византии, в середине VII века и положение государства во времена правления первого Ишхана Феодора Рштуни (639-658). Определяется место Армянского государства в арабо-византийской борьбе за влияние над Кавказским регионом. Анализируются армяно-арабские и византийско-армянские отношения во времена правления Феодора Рштуни и делается попытка определить факторы, которые впоследствии привели к падению Армянского государства в начале VIII века.

Ключевые слова: Ишхан Феодор Рштуни, Армения в VII веке, нахарары, арабо-византийская борьба, Двин, монофизитство, диофизитство, католикос Нарсес III.

Dymydyuk D. A. Arab-Bizantine struggle as a factor that influenced the establishment of Armenia in the reign of Theodore Rshtuni (639-658).

The aim of the given article is to examine the history of Armenia in the 7th century, particularly prerequisites and reasons of independent Armenia's establishment on the ruins of the Sassanid and the Bizantine states in the mid 7th century and analyze it's status in the time of ishkhhan Theodore Rshtuni's reign (639-658). It also defines the role of Armenia in Arab-Bizantine war for the dominance over Kavkaz region. The article deals with the analysis of Armenian-Arabic and Bizantine-Armenian relations during the period of Theodores Rshtuniyskyi's reign and tries to figure out factors that later led to the downfall of Armenia in the early 8th century.

Key words: Ishkhan Theodore Rshtuni, Armenia in VII., nakharars, Arab-Byzantine struggle, Dvin, monofysitism, dyophysitism, Catholicos Narses III.